

Van bescheiden humanist tot vechtjas

Viglius van Aytta en de crisis van 1566-1567¹

F. POSTMA

Inleiding

Het is een bekend verhaal. De opkomst van de moderne geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft heel wat mythen en heilige huisjes opgeruimd. L.P. Gachard en G. Groen van Prinsterer brachten nieuwe gegevens aan het licht die vervolgens weer verwerkt werden door de Amerikaan J.L. Motley en Nederlandse collega's zoals R.C. Bakhuizen van den Brink en Robert Fruin. Dat leverden al voor 1900 een nieuw beeld op. In verfijnder vorm is dat beeld tot op de dag van vandaag blijven bestaan. Het beste bewijs voor de blijvende betekenis van deze generatie historici vormen de herdrukken van Fruins klassiek geworden *Voorspel tot de tachtigjarige oorlog* die op gezette tijden verschijnen.²

Maar zoals elk nieuw beeld heeft ook het beeld van de Opstand dat ontstond in het derde kwart van de negentiende eeuw specifieke tekortkomingen. In deze ooit revolutionaire voorstelling ontbreekt bijvoorbeeld elk begrip voor de zestiende-eeuwse twee-eenheid van troon en altaar, en voor het opkomend absolutisme en zijn dienaren. Zelfs het karakter van de laatstgenoemden zou niet deugen. Een voorbeeld van historische karaktermoord is het zichzelf versterkende negatieve oordeel dat de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie van de Opstand heeft geveld over de president van de Geheime Raad en de Raad van State Viglius van Aytta (1507-1577). Beschouwden Motley, Bakhuizen en Fruin hem nog als een laf en slaafs man, in de jongste grote geschiedenis van de Opstand, *Monarchies, States and Parliaments* van H.G. Koenigsberger, vinden we hem terug als 'the president of the Council of State, Viglius van Aytta, an intelligent if unimaginative lawyer from Friesland'.³ Het is maar wat men liever heeft: voor 'laf en slaafs' te worden versleten of 'verstoken te worden geacht van iedere verbeeldingskracht', het oordeel houdt zijn negatieve lading. Wordt in de eerste uitspraak aan de aldus getypeerde nog een zeker historisch belang toegekend, in de tweede is dat niet meer het geval. De 'unimaginative lawyer' heeft, zo lijkt het, voor Koenigsberger alle relevantie verloren. In dit artikel wil ik het negatieve beeld van Viglius in positieve zin bijstellen.⁴

¹ Aan het begin van dit artikel betuig ik mijn dank aan de referent van de eerste versie. Zonder zijn/haar opmerkingen zou ik dit artikel niet zo hebben geschreven.

² De laatste herdruk verscheen in 1986 als Robert Fruin, *Het voorspel van de 80-jarige oorlog* bij uitgeverij Het Spectrum in Utrecht.

³ H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge 2001) 191.

Er zijn tijden geweest waarin er veel positiever over Viglius werd gedacht. In 1608, tijdens de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand toen de herinnering aan het uitbreken van de Opstand nog vers in het collectieve geheugen van alle Zuid- en Noordnederlanders was, hielden de Noord-Nederlandse onderhandelaars Viglius samen met zijn opvolger Jean Richardot en zijn mederaadsheren Hopperus en Assonleville, voor een van de ‘verstandigsten en ervarendsten aan ’s vijands zijde’.⁵ Misschien dachten ze daarbij aan de rol die Viglius op het hoogtepunt van de Beeldenstorm in augustus en september 1566 in Brussel gespeeld heeft. Die rol is vooral belicht en geroemd door de in de zeventiende eeuw schrijvende Zuid-Nederlandse historicus Nicolas de Bourgogne of Nicolaus Burgundius (1586-1649) zoals hij zich op de titelpagina van zijn geschiedenis van het *Voorspel*, de *Historia Belgica*, noemt.⁶ Burgundius schrijft in zijn voorwoord dat hij voor de *Historia Belgica* de papieren van Viglius en diens opvolger als president van de Geheime Raad, Karel Tisnacq, heeft geraadpleegd.⁷ Volgens hem zou Viglius niet alleen Brussel hebben behoed voor een Beeldenstorm en een mogelijke overname door de gereformeerden, maar ook tot twee keer toe voorkomen hebben dat de landvoogdes naar het veilige Mons in Henegouwen vluchtte.⁸ Dat Viglius ook het bekende Akkoord van 23 augustus 1566 over het tijdelijk toelaten van de preken heeft aanvaard, wordt door Burgundius geweten aan de omstandigheden van het moment.⁹ Belangrijker dan deze feiten samen is echter de door Viglius in de Raad van State geïntroduceerde nieuwe eed van trouw aan Filips II. De eed maakte duidelijk waar iedereen stond en herstelde het moreel van de koningsgetrouwen.

Onbekend waren deze feiten op het moment dat Burgundius zijn onderzoek verrichtte overigens niet. We treffen ze met uitzondering van het Akkoord van 23 augustus al aan in het aan Viglius toegeschreven *La source et commencement des troubles suscités aux Pays Bas sous le gouvernement de la duchesse de Parme, par ceux qui avoient pris le nom de gueux* (uit circa 1574) en in het waarschijnlijk kort na de komst van Alva (augustus 1567) door Viglius gedicteerde verslag van zijn leven, de ‘Vita Viglij’.¹⁰ In het Nederlands

⁴ Zie over Viglius mijn *Viglius van Ayta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen 1983) en mijn *Viglius van Ayta. De jaren met Granvelle 1549-1564* (Zutphen 2000).

⁵ Geciteerd in C.M. van der Kemp, *Maurits van Nassau. Graaf van Nassau, prins van Oranje, in zijn leven, waardigheden en verdiensten voorgesteld* III (4 dln.; Rotterdam 1843) 209-210.

⁶ N. Burgundius, *Historia Belgica* (Antwerpen 1629).

⁷ ‘Ego sane polliceri possum, nihil me posteritati imponere. Fidelissimis manuscriptis adiutus sum. Quidquid in Belgicis concilijs actum, ex schedis Viglij accepi, quidquid in Hispanicis, ex commentarijs Tissenacquij. Viri illi falli non potuere’. *Ibidem*, Praefatio.

⁸ *Ibidem*, 330-331.

⁹ ‘Non quod constaret profuturam in sincera remedia; sed quia pro tempore aptiora non succurrerent’. *Ibidem*, 332.

¹⁰ A. Wauters, *Mémoires de Viglius et d’Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel 1858) 168-228. Ik verwijs in dit artikel naar de door C.P. Hoyneck van Papendrecht in 1743 uitgegeven versie van Viglius’ autobiografie in de *Analecta Belgica*. C.P. Hoyneck van Papendrecht (ed.), *Analecta Belgica* I (3 vol.; 6 dln.; Den Haag 1743) 1-54.

werd *La source* in 1660 vertaald en uitgegeven door Pieter de la Court als *Grondig Berigt van 't Nederlands Oproer*.¹¹ *La source* c.q. het *Grondig Berigt van't Nederlands Oproer* en de 'Vita Viglii' zijn het uitgangspunt van dit artikel. Daarnaast heb ik uiteraard gebruikgemaakt van de in 1743 door C.P. Hoyneck van Papendrecht uitgegeven brieven van Viglius aan zijn Friese vriend en correspondent in Spanje Joachim Hopperus en diens in 1802 door C.F. de Nelis uitgegeven brieven aan Viglius.¹² Verder citeer ik uit: deel I van de door L.P. Gachard en J. Lefèvre uitgegeven *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* en deel II van H.A.E. van Gelders *Correspondance Française de Marguerite d'Autriche avec Philippe II*.¹³

Met het optreden van Viglius in de zomer 1566 zijn we er echter nog niet. Waar de doorgaans goed geïnformeerde zeventiende-eeuwer Burgundius blijkbaar geen weet van heeft gehad, is dat Viglius ook in het jaar volgend op de crisis van augustus 1566 in Brussel het beleid grotendeels heeft bepaald. Zo dankbaar als de koning hem echter was voor zijn optreden in de zomer van 1566¹⁴, zo verontwaardigd was Filips II toen hij in mei 1567 vernam op welke manier Viglius en zijn collega's in de volgende fase: die van de vervolging van degenen die schuldig waren aan de Beeldenstorm, de zaken hadden aangepakt.

Het belang van de zojuist genoemde bronnenpublicaties schuilt in de kwaliteit van het opgenomen materiaal. Voor de edities van de brieven van Viglius en Hopperus spreekt dat eigenlijk vanzelf. Viglius was in 1566-1567 in Brussel een hoofdrolspeler en Hopperus was de raadsheer voor Nederlandse zaken van Filips II. In deel I van Gachards en Lefèvre's *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* vinden we de privécorrespondentie tussen Filips II en Margareta van Parma uit de jaren 1566-1567 waarin ze, zoals te verwachten is, vaker het achterste van hun tong laten zien dan in de door Van Gelder gepubliceerde brieven. Van Gelders uitgave bevat de ambtelijke, ook door Viglius gelezen briefwisseling tussen de landvoogdes, Filips II

Daarnaast hebben we de rond 1575 door Viglius' secretaris Adrianus Gaudanus vervaardigde versie van de door Viglius gedicteerde 'Vita Viglii'. Delen daarvan zijn terug te vinden in het notenapparaat van Viglius' autobiografie in deel I van de *Analecta Belgica*.

¹¹ Zie *Historie der graevelike regeering in Holland door V.H. Waer by is gevoegd de oorsprong der Nederlandse troublen, weleer beschreeven door Viglius Zuichemus ab Aytta en nu eerst in t'ligt gebraght door V.H.* (Pieter de la Court) 1662.

¹² 'Viglii epistolae ad J. Hopperum', Van Papendrecht, *Analecta* I, 2; C.F. de Nelis (ed.), *Joachimi. Hopperi, Frisii, Epistolae ad Viglium ab Aytta Zuichemum sanctioris consilii praesidem* (Utrecht 1802).

¹³ L.P. Gachard en J. Lefèvre (eds.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (6 dln.; Brussel 1848 en Tongeren 1936); J.S. Theissen en H.A.E. van Gelder (eds.), *Correspondance Française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* (3 dln.; Utrecht 1925-1942).

¹⁴ In 1568 kreeg Viglius van Filips II 12.000 gulden subsidie voor de bouw van het door hem opgerichte college in Leuven. J. Lambert, 'La fondation du collège de Viglius à Louvain'. *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXV annos professoris* I (2 dln.; Brussel en Parijs 1947) 1-12. Deze subsidie zal niet helemaal losgestaan hebben van Viglius' optreden in 1566-1567.

en de Nederlandse autoriteiten. Van Gelder heeft bijvoorbeeld de brief opgenomen waarin de landvoogdes namens de regering uitgebreid verslag doet van wat er zich in de tweede helft van augustus 1566 in en buiten de regering in Brussel heeft afgespeeld. Deze brief is naast de twee pagina's die in het *Grondig Berigt* aan deze kwestie worden besteed, het uitvoerigste – zes pagina's – contemporaine bericht over de crisis in Brussel.¹⁵

Ten slotte: voor de beschrijving van deze tweede fase (vanaf 1566) heb ik mij naast het voor de eerste fase (voor 1566) gebruikte materiaal gebaseerd op de door Gachard in deel VI van de *Correspondance de Guillaume le Taciturne* opgenomen notulen van de Raad van State over de jaren 1566-1567.¹⁶ Alle stukken vielen echter precies op hun plaats toen ik de door mij veertig jaar geleden in het archief van Simancas gekopieerde brief van 9 maart 1567 van Viglius aan Granvelle opnieuw onder ogen kreeg.¹⁷

I. Gemachtigde van Filips II en leidsman van Margareta van Parma (1566-1567)

De sleutel tot het ontraadselen van Viglius' rol als leider van de Nederlandse regering tussen juni 1566 en juni 1567 is gelegen in de twee hieronder afgedrukte brieffragmenten. Het eerste fragment is afkomstig van Viglius en het tweede van zijn zojuist genoemde, in Spanje verblijvende vriend, Joachim Hopperus, de raadsheer voor Nederlandse zaken van Filips II.

De omstandigheden waaronder ik leef zijn gevaarlijker geworden omdat Hare Hoogheid (Margareta van Parma, FP) meer dan gebruikelijk, en zelfs tot afgunst en verontwaardiging van de anderen (Viglius doelt op zijn collega's in de Raad van State, FP) mijn raad vraagt in deze moeilijke situatie. Niemand weet beter dan gij hoe zij mij de afgelopen twee jaar behandeld heeft. (Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 4 augustus 1566).¹⁸

Aan de afgunst waarvoor gij bevreesd zijt omdat de hertogin (Margareta van Parma, FP) zo vaak gebruikmaakt van uw diensten, behoeft gij u geen zorgen te maken. Want wat zij doet, doet zij op uitdrukkelijk bevel van de Koninklijke Majesteit. (J. Hopperus aan Viglius, Madrid, 22 augustus 1566).¹⁹

¹⁵ Theissen en Van Gelder, *Correspondance* II, 326-332.

¹⁶ L.P. Gachard (ed.), *Correspondance de Guillaume le Taciturne* VI (6 dln; Brussel 1846-1857) 355-444.

¹⁷ Zie hierna.

¹⁸ 'Meae autem privatae res hoc sunt periculosiores, quod praetor solitum, & usque ad aliorum invidiam, indignationemque, Celsitudo sua meum consilium in rebus istis perplexis expetit, quem tamen proximo biennio quo favore prosecuta sit, te nemo melius novit'. 'Viglii epistolae ad J. Hopperum', Van Papendrecht (ed.), *Analecta* I, 2, 369.

¹⁹ 'De invidia quam metuistis, ex eo quod, praeter solitum opera Vestra Domina Ducissa multum utitur, nihil puto laborandum. Nam quod ipsa facit, expresso jure facit Regiae Majestatis'. De Nelis, *J. Hopperi epistolae ad Viglium*, 98.

Deze twee citaten illustreren duidelijk dat Filips II in 1566 groot vertrouwen stelde in Viglius. In feite bekleedde de koning met zijn bevel aan Margareta om te allen tijde het advies van Viglius te volgen, de president van de Geheime Raad met dezelfde macht als die van Granvelle in het begin van de jaren 1560.²⁰ De eerste vraag die opkomt bij deze constatering is: heeft de landvoogdes het bevel van Filips II om Viglius in 1566 als de *de facto* gouverneur van de Nederlanden te laten optreden opgevolgd?

De meest voor de hand liggende bron voor het antwoord op deze vraag zijn de notulen van de secretaris van de Raad van State, Viglius' protégé Jean Baptiste Berty, van de vergaderingen van de Raad in 1566.²¹ Maar deze bron is voor het beoogde doel niet onproblematisch. De landvoogdes – zo weten we uit Berty's notulen van de vergaderingen van de Raad in 1566 en 1567 – riep de leden bijeen, stelde de agenda vast, las de uit de adviezen van de vorige vergadering getrokken conclusies voor en zat vervolgens zonder aan de discussie deel te nemen de vergadering voor, terwijl de secretaris van de Raad (Berty) de adviezen van de leden noteerde.²² De landvoogdes beperkte zich dus tot de rol van technisch voorzitter van de vergadering. Deelnemen aan de discussies deed zij niet. Had ieder van de aanwezige leden zijn advies uitgebracht, dan trok zij zich terug in haar privévertrekken waar zij zelfstandig of in samenspraak met de raadsheer in wiens oordeel zij het meeste vertrouwen had, tot een besluit kwam. Gezien Filips II's instructie zou dat Viglius moeten zijn, maar uit de notulen van Berty, die zich beperkten tot de vergadering van de Raad, valt dat niet op te maken.

Uit de briefwisseling tussen Margareta en Filips II blijkt de invloed van Viglius wel. Een treffend indirect voorbeeld daarvan vinden we in de brief van Filips II aan de landvoogdes van 2 augustus 1566.²³ In die brief verwerpt de koning het hem door zijn zuster voorgelegde idee van Viglius' nieuwe eed met het argument: 'Dat zij die hun eed eenmaal hebben geschonden, deze altijd weer kunnen schenden'.²⁴

En daarmee zijn we terug bij de in het begin van dit artikel genoemde nieuwe eed. Het is waar dat we deze door Viglius bedachte eed daarna niet meer tegenkomen in de briefwisseling van Margareta met haar broer. Maar dat zegt, zoals we later zullen zien, niets over de rol die deze nieuwe eed in 1566 en 1567 in de Nederlanden gespeeld heeft.

De zojuist geciteerde brief van Filips II arriveerde voor Viglius waarschijnlijk precies op het goede moment in Brussel. In de zestiende eeuw kostte het

²⁰ Zie voor Granvelles carrière in de Nederlanden M. van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)* (Brussel 1953) 106-218.

²¹ Zie voor de notulen van Berty J. Lefèvre, 'Les notules du Conseil d'État', *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique* 23 (1952) 13-24.

²² Zie voor deze procedure de door Gachard gepubliceerde notulen van de Raad in 1566-1567. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, VI, 355-444.

²³ Gachard en Lefèvre, *Correspondance de Philippe II*, I, 432.

²⁴ *Ibidem*.

verzenden van een brief van Madrid naar Brussel zo'n 18 à 22 dagen en dat betekent dat Filips' brief van 2 augustus omstreeks 22 augustus, de dag voor het Akkoord van 23 augustus over de preken, in Brussel is aangekomen. In de weken daarvoor was Viglius' gezag bij de landvoogdes alleen maar gegroeid. De belangrijkste aanwijzing daarvoor vinden we in de *Historia Belgica* van Burgundius. Diens beschrijving van de gebeurtenissen van 29 juni maakt veel dingen duidelijk. Op die dag weigerde de landvoogdes volgens Burgundius in een geïmproviseerde vergadering van de Geheime Raad, waar naast Viglius en de leden van de Geheime Raad ook het lid van de Raad van State Egmond en de president van de Raad van Financiën Berlaymont aanwezig waren, in te gaan op de eis van de leiders van het Eedverbond om de Staten-Generaal bijeen te roepen.²⁵ De landvoogdes verwierp daarmee het advies van Egmond die voor inwilliging was en volgde het advies van Viglius. Die keerde zich in een fel betoog tegen de wens van het Eedverbond:

Want dit gevaar bergen die vergaderingen in zich, daar durven de afgevaardigden met hun allen wat zij ieder voor zich niet zouden durven. Daarom zijn deze vergaderingen altijd schadelijk en kunnen de heersers ze niet genoeg wantrouwen. Evenmin meen ik dat de koning een vergadering van de Staten-Generaal wil. [...] Vraagt gij mij wat ik zou willen, nu we een vergadering van de Staten-Generaal noch kunnen weigeren noch zonder gevaar kunnen toelaten? Dan denk ik dat we ons moeten concentreren op de leden van het Eedverbond. Die moeten we hoe dan ook verzoenen met de staat. De kwestie van de Staten-Generaal moeten we overlaten aan de koning opdat hij zelf besluit waaraan in deze situatie de grootste behoefte is.²⁶

De landvoogdes sloot zich aan bij deze uitspraak van Viglius. Weliswaar leidde deze koerswijziging van Margareta van Parma in geen enkel opzicht tot een betere verhouding met het Eedverbond en verdween de door Oranje en zijn medestanders gesteunde eis van het bijeenroepen van de Staten-Generaal niet van tafel, maar dat is hier niet het belangrijkste. Hier gaat het om de vraag of de invloed die Viglius in de zomer van 1566 had inderdaad doorslaggevend was. En dat is mijns inziens zeker het geval. Geeft de landvoogdes hier op 29 juli, zes dagen voor Viglius zijn brief over zijn toegenomen rol als adviseur van Margareta van Parma aan Hopperus schreef, al niet onmiskenbaar gehoor aan het bevel van Filips II om, zoals ze voor diens vertrek in 1564 het advies van Granvelle had gevolgd, nu het advies van Viglius te volgen? Juist dat volgen van de landvoogdes maakt het verslag dat Burgundius hier geeft belangrijk. In de hele *Historia Belgica* vinden we immers geen enkele verwijzing naar de door Viglius op 4 augustus 1566 aan Hopperus geschreven brief en aan het antwoord van Hopperus daarop. Het feit dat Burgundius die twee brieven blijkbaar niet kent, en hier waarschijnlijk is afgegaan op een door Viglius gemaakte notitie over deze bijeenkomst geeft aan hoe de machts-

²⁵ Burgundius, *Historia*, 252.

²⁶ 'Hoc enim in se habent ista comitia; ubi quod singuli non audent, universi consentiunt, infesta semper, & suspecta dominantibus. Mea ferret sententia cavendum esse Coniuratis, & per aequa et iniqua conciliandos esse reipublicae'. Burgundius, *Historia*, 254-255.

verhouding tussen Viglius en Margareta van Parma in de zomer van 1566 in werkelijkheid lag.

Nog duidelijker komt de machtspositie van Viglius tot uiting in het volgende aan het *Grondig Berigt* ontleende fragment waarin hij de landvoogdes ervan weet te overtuigen om in plaats van uit te wijken naar Mons in de hoofdstad te blijven, en haar opdraagt van alle stadhouders en de leden van de *noblesse de robe* een nieuwe eed van trouw te vragen.

[...] Alwaar (bedoeld is Brussel, FP) de hertogin in zeer groote vrees was, en in beraad nam de Stad te verlaten. In deese benawtheit bad zy met weenende oogen den President om raad; en hy antwoorde, dat zy al over twee jaren had gesien, wat eenige met hun raad en actien voor hadden, (bedoeld worden de leden van de Liga van de hoge adel Oranje, Egmond en Hoorne, FP) en dat hy evenwel niet had ontsien hun haat en nijd op zynen halse te halen, met in den Raad (van State, FP) vrymoedelik te seggen, 't gunt hy oordeelde te strekken ten dienste des Konings; ten gemeene ruste; als meede ter behoudenisse van der ware Religie en der Justitie. De Hertogin bekende misleid te zijn, en hielt by den President aan om raad in deese verwarde stand; Hy antwoorde, dat de wil des Konings op 't stuk van de Religie haar bekend was: als meede 't gunt meermaals daarover aan den Konink geschreeven was: en dat 'er dienvolgende nietwes en was te doen, dan te resolveeren, of zy den Konink wilde gehoorsamen, en niet meer met de anderen veinsen; en dewijl alle haar magt van den Konink dependeerde, dat hy haar niet en had te raaden, dan sig naar 's Konings wil te voegen en dit seide sy allesins te willen doen: en vraagde verder; wat eerst noodig gedaan ware? De President antwoorde; dat sy 't selven ook anderen in den Raad van Staten, en die 't bewind over Provincien hadden, moeste vragen; of zy haar absolutelik zouden helpen in 't executeeren van 's Konings bevel; en indien dit wierd geweigerd; noodsaakelik te zijn, dat sy alle persuasien gebruikte, om de selve te doen volharden in getrouwigheid tot den Koning; als meede den eed af te neemen, van die sig rond uit verklaarden: maar dat sy sig wagten moest van die daar op dobbelsinnig antwoorden; en in tegendeel belasten, aan die 't met haar hielden, wel naaw sorge te dragen, dat zy niet eenmaal schielik en wierden overvallen.

De Hertogin dat gedaan hebbende, vond er zeer weinig, die rond uitspraken; en onder die zijn waardig genoemt, de Graaf van Mansveld, de Hertog van Aarschot, de Baron van Barlaymont, en de Heer van Noircarnes; hoewel zy byna alle van de sake wanhoopten, en de Hertoginne raadende na Bergen in Henegow te vertrekken: waartegen de President alleen zig stelde; maar zy meende hem President tegen zyn wil meede te neemen; want zy riep hem eenmaal des uchtends, zeer vroeg ten Hove, alwaar hy haar reisvaardig vond, en de gemelde President haar met alle mogelike redenen afrade; Brussel, setel der Princen met de Raadsheeren en andere Ministers van Staat die de Koning haar had bygevoegt te verlaten, en dat nog sonder hun te waarschouwen; ook bad hy zeer, dat zy hem tegen zyne wille niet mede en name, alsoo hy liever alles zoude afwagten, als dese schande op zig laden. Hier mede, wierd zoo veel tijds gewonnen, tot de andere Heeren ook quamen, als ook de Magistraat, die verboden had de poorten te openen. Hier mede, en om dat eindelijk de Burgers toelieten, sodanig Garnisoen in de Stad te brengen, als de Hertogin zoude begeeren, 't welck zy te vooren hadden geweigert, liet zy zig geseggen. Ook waren de Burgers te vreden, dat men nog eenige Burger-Vaandels ligte, om neffens de anderen de Stad tegen geweld van buiten te bewaaren.

In dit in wel zeer gedrongen taal geschreven fragment zien we het effect dat het bevel van Filips II om onder alle omstandigheden het advies van Viglius op te volgen, op Margareta gehad heeft. In elk van de drie hierboven beschreven gebeurtenissen is Viglius de leidsman van de landvoogdes. Dit feit en het idee van een nieuwe eed voor de leden van de Raad van State, zijn cruciaal. Door middel van de nieuwe eed die uiteindelijk op bevel van Filips (zie hierna) zou worden uitgebreid tot alle ambtenaren en leenmannen in de Nederlanden, waren Margareta en Viglius in staat de gezindheid van eenieder te toetsen.²⁷ Voor Viglius was de introductie van deze nieuwe eed zeer belangrijk maar ook iets dat hem in gevaar kon brengen en dat absoluut niet mocht uitlekken. Hoe bezorgd hij op dat punt was, blijkt uit het feit dat hij zelfs zijn goede vriend Hopperus er niet over inlichtte. De enige die hij met een halfjaar vertraging wel op de hoogte stelde, was zijn oude compagnon Granvelle. Maar ook die kreeg niet meer dan een paar regels.²⁸

Laat ik (aan deze brief, FP) slechts dit toevoegen, dat de landvoogdes met (en, FP) de degenen die haar als raadsheren bijstaan, hun uiterste best doen om de staat tot de komst van de koning in stand te houden. Ja hun ijver is zelfs zo groot dat zij met eden gezworen hebben in hun gehoorzaamheid en trouw aan hem te zullen volharden (Viglius aan Granvelle, Brussel, 9 maart 1567).²⁹

De reactie van Granvelle op deze brief hebben we niet, maar deze moet wel lovend geweest zijn. Eens te meer immers toonde Viglius met zijn idee van een nieuwe eed hoe juist de koning gehandeld had met zijn bevel aan Margareta van Parma om zich in haar handelen te richten naar de adviezen van de president. Onder de koningsgezinde heren in Brussel was Viglius zonder twijfel het grootste politieke talent en de man met het scherpste intellect. Had de landvoogdes zes pagina's nodig om haar optreden in Brussel aan Filips II uit te leggen, Viglius deed, als we *La source* tenminste aan hem mogen toeschrijven, zijn verslag op krap een bladzijde. Dat kwam omdat hij zich tot de hoofdzaken wist te beperken.³⁰

²⁷ 'Tevooren had de Hartogin (ongetwijfeld op bevel van Filips II), om vrienden en vijanden te onderkennen, een nieuwe form van eedt ontworpen: waer bij sich Stadthouders en Amptluiden, en Wethouders sich te verplichten hadden, tot het handthaven van 't Roomsche geloof, het straffen van de kerkschenders, en 't uytrooien der ketteren. Ook wilde sij dat alle leenluiden swoeren, voor vijanden te sullen houden al die hun uit 's Konings naeme souden voorgesteld werden, sonder eenige uitsonderinge'. G. Brandt, *Historie der reformatie, en andere kerkelyke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden* I (3 dln.; Amsterdam 1671-1704) 438.

²⁸ Ik teken hierbij aan dat voor zover mij bekend deze op 9 maart 1567 geschreven brief het eerste bericht van Viglius aan Granvelle was sinds zijn brief van 17 maart 1566 aan de kardinaal. In dezelfde periode ontving Viglius in ieder geval vier brieven van Granvelle.

²⁹ 'Hoc solum addam Ducissam cum ijs qui consilio assistunt, strenue operam dare ut in Regis adventum quantum possunt res sustineant, qui juramentis quoque in eius obsequio ac fide permansuros'. Viglius aan Granvelle, Brussel, 9 maart 1567. Archivo General de Simancas. Secretaría de Estado, Negociacion de Flandes 531.

Overigens is ook wat hij uit het op zijn autobiografie gebaseerde *Grondig Berigt* c.q. *La source* heeft weggelaten, niet zonder belang. Waar we in de ‘Vita Viglii’ nog lezen dat Oranje geweigerd heeft de eed te nemen en dat Egmond pas na lange aarzeling bereid was deze af te leggen, daar ontbreken deze voor beide heren belastende feiten in *La source* en in het *Grondig Berigt*. Wilde Viglius met dit stilzwijgen alsnog de reputatie van beide heren redden? Uitgesloten is het zeker niet. Samen met de hertog van Aarschot en Berlaymont heeft hij begin juni 1568 bij Alva om gratie gevraagd voor Egmond en Horne.³¹ In maart 1567 toen het er vooral om ging Oranje voor de dienst van de koning te behouden, heeft hij er alles aan gedaan om Margareta van Parma te helpen in haar pogingen om de prins ertoe over te halen de door hem bedachte nieuwe eed af te leggen.³² Met de zwakke momenten van zijn meesteres echter heeft hij aanzienlijk minder erbarmen. De intensiteit van de angst van de landvoogdes wordt ons in het *Grondig Berigt* en *La source* zonder enige terughoudendheid geschilderd. Dat zij in haar angst altijd bereid was Viglius als gevolmachtigde van Filips II te erkennen, vinden we behalve in Viglius’ hiervoor aangehaalde brief van 4 augustus 1566 aan Hopperus ook in twee andere voor ons op dit punt interessante brieven die hij in deze tijd aan zijn vriend schreef. In de eerste op 26 augustus 1566 gedateerde brief maakt hij melding van het feit dat de landvoogdes zelfs een paar keer zo bang is geweest dat ze een poging heeft gedaan om Brussel te verlaten.

De hertogin is hier dagenlang van vrees vervuld geweest. Helemaal is ze haar angst nog niet kwijt. Verschillende keren gedroeg zij zich alsof ze op het punt stond om te vluchten. Wat door sommigen uitgelegd is als een vlucht en door anderen gezien wordt als een (normaal) vertrek. En het zou haar zeker gelukt zijn om te vertrekken als daar niet een stokje voor was gestoken.³³

In de tweede op 7 september 1566 gedateerde brief waarin melding wordt gemaakt van Margareta’s laatste vluchtpoging, bericht Viglius Hopperus dat de landvoogdes zelfs geprobeerd heeft om hem mee te nemen naar Mons:

In de mening dat de hertogin hem weldra zou volgen, reed Armenteros (de secretaris van Margareta van Parma, FP) vooruit naar Mons. Maar zij van dat voornemen (om hem te volgen naar Mons, FP) afziende, schaamde zich er achteraf voor om hem naar hier

³⁰ Zie voor de discussie rond het auteurschap van *La source* B.A. Vermaseren, ‘Het vervolg op het recueil van Hopperus’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 59 (1946) 165-185.

³¹ H. van Dormael en A. Goossens, *Slachtoffer van verraad en intrige. Graaf Lamoraal van Egmond 1522-1568* (Leuven 2007) 162.

³² Zie hierna.

³³ ‘Ducissa hic aliquot diebus in summis angustiis versata est, nec adhuc illis omnino exemta est, ac aliquoties ad decessum, quam alii fugam interpretantur, parata, alio profecta fuisset, nisi impedimentum objectum fuisset’. Brussel, 26-08-1566. ‘Viglii epistolae ad J. Hopperum’, Van Papendrecht, *Analecta* I, 2, 373. Dit stokje of ‘impedimentum’ was het hiervoor reeds vermelde sluiten van de stadspoorten.

(Brussel, FP) te laten terugkeren. En ze zou mij waarachtig in het allergrootste gevaar gebracht hebben, toen ze mij machteloze met haar mee probeerde te nemen.³⁴

Geen van deze door Viglius en zijn medestanders verhinderde vluchtelingen van Margareta van Parma vinden we terug in de notulen van Berty. Begrijpelijk is dat wel. Gezien hun delicate aard kunnen ze hooguit officieus onderwerp van gesprek in de Raad van State zijn geweest. Anders ligt het met het Akkoord van 23 augustus over de preken. Dat was politiek van het zuiverste water. Op 23 augustus werd het Akkoord bekendgemaakt, maar tot stand kwam het waarschijnlijk aan het eind van de middag of in de vroege avond van 22 augustus.³⁵ Berty's notulen van die dag laten zien dat de Raad zowel 's ochtends als 's middags heeft vergaderd. Maar wat het meest opvalt in de notulen van die dag is dat de prins, anders dan zijn collega's, een door hem zelf opgesteld advies voorlas. Wat dit advies behelsde, wordt ons echter niet meegedeeld. 'Want', schrijft Gachard in de bijbehorende voetnoot, 'dit advies ontbreekt ons'.³⁶ Maar er is weinig fantasie voor nodig om te kunnen raden dat Oranje de geestelijke vader van het Akkoord van 23 augustus is geweest. Ook Viglius die, machiavellistisch als hij was³⁷, het Akkoord zag als hét drukmiddel om Filips II naar de Nederlanden te doen komen, stond volledig achter het Akkoord:

Gehoopt moet echter worden, dat – wanneer de koning eenmaal in de Nederlanden is – er met publiek advies een manier gevonden zal worden om, ook al is het geen goede, dan toch in elk geval een minder slechte politieke en godsdienstige bedeling tot stand te brengen.³⁸

Helaas voor Viglius en voor allen die er net zo over dachten als hij, is deze wens niet in vervulling gegaan. Filips II kwam niet en zou nooit komen. Wat volgde op de fase van de Beeldenstorm van 1566 was de fase van de repressie. Gelukkig voor de Nederlanders werd ook die in eerste instantie geleid door Viglius.

³⁴ 'Armenterius, Ducissam mox subsecuturam autumans, Montes praecurrit, verum ipsa, consilium postea mutante, hactenus eum huc redire suppuduit, & profecto me pene in maximum periculum illa conjecerat, dum impotentem me eo una pertrahere studuit'. *Ibidem*.

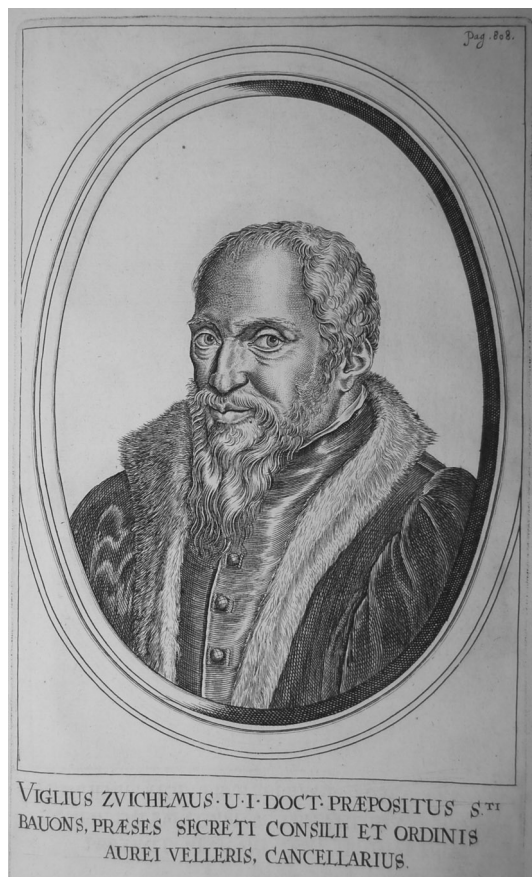
³⁵ Het Akkoord moet tot stand zijn gekomen op 22 augustus toen er 's ochtends en 's middags werd vergaderd. Voor 23 augustus, de dag van de bekendmaking, zijn er geen notulen.

³⁶ 'Cet avis nous manque'. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne* VI, 420.

³⁷ Hij bezat meerdere edities van *Il Principe*. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Aufstand der Niederlande* II (3 dln.; Den Haag 1906-1924) 512.

³⁸ 'Sperandum autem esset, publico consilio aliquam rationem inventum iri, qua si non bona, minus certe mala Reipublicae Religionisque forma constitueretur'. 'Viglii epistolae ad J. Hopperum', Van Papendrecht, *Analecta* I, 2, 376.

Viglius van Aytta (1507-1577), president van de Gebeime Raad en van de Raad van State (Uit: Christianus Schotanus, 'De geschiedenissen kerckelyck ende wereldtlyck van Friesland Oost ende West ...' (Amsterdam 1660) 808)

II. De repressie

Ook na de crisis van Brussel bleef Viglius dus nog lang de politiek machtigste figuur in de Nederlanden. Niet Margareta van Parma maar hij bepaalde in de maanden voor de nederlaag van Brederode's legertje in de slag bij Oosterweel (13 maart 1567) het beleid van de regering tegenover de leden van het Eedverbond en hun medestanders. Een paar weken voor dat beslissende treffen, op 26 februari 1567, dicteerde Viglius de door Brederode met een nieuwe adelsmars naar Brussel bedreigde Margareta van Parma de brief die zij op zijn advies aan de geuzenleider zond. In die door Gerard Brandt in het eerste deel van zijn *Historie der Reformatie* in extenso afgedrukte brief, reageert Viglius met een absolute verwerping van dit brutale verzoek en schetst hij op niet mis te verstane wijze de in zijn ogen volkomen onverenigbaarheid van het door Brederode en zijn medestanders nagestreefde ideaal van religieuze pluriformiteit met de door de koning en de landvoogdes voorgestane

uniform katholieke staat.³⁹ In zijn ogen streefden de gereformeerden juridisch en godsdienstig naar een autonome positie binnen de Nederlandse staat. Een dergelijk statuut voor een groep met eigen regels en instellingen kon alleen maar leiden tot conflict en strijd.⁴⁰

[...] dat haar (Margareta van Parma, FP) grootelijks verwonderde, wat Edelen, wat gemeente, met dit versoeck voortquam: gemerkt het meeste deel der Edelen, die in Grasmaendt (april, FP) des verleden jaers, het request ingelevert hadden, sich met des Konings verklaeringe, noopende d'inquisitie en plakkaeten, vernoeght hielt, en t'sijnen dienst uitbood. Sij had nooit gedacht d'oeffening van Onroomschen Godsdienst toe te laeten, maer d'Edelen ten tegendele belooft de preeke, daer die voor dien tijdt niet was geschied, te sullen beletten. Nooit was haer in den sin gekomen sulck een' onorde in te ruimen, als Consistorien, of nieuwe Magistraten op te rechten, die versameling van geldt soude maken, tot etlyke milioenen toe, om oorloghsvolck te lichten, tegens hunne Heere, gelijk men sich beroemde; de Sacramenten aen sich te trekken; de geheele leeringe, en kerkelijke politie in verwarringh te brengen; de ongewoone wijze van echtbevesting tot verduistering van de wettigheid der erfenissen; en duisent dingen daer sij selfs geen eindt af wisten. Sulks inwilligende moest sij sich verre, en haeren last vergeten hebben. Dies had sij met Reede de steden aengeschreven, dat de oeffening niet verorloft was. 'T Verding (bedoeld wordt het Akkoord van 23 augustus 1566, FP) sprak alleenlijk van de preeke te dulden, die Sij op sommige plaetsen, sonder eenige wapenen en ergernisse, ende uit noodt had toegelaten. Die versekeringh was niet ter preeke, maer den Edelen, ter sake van hun verbond en versoekschrift, gegeven. Maer sijluiden, hadden, om d'achtbaerheit des Koningks, de haere, en der Wethouderen t'ondergraeven, tegens eigen gewisse (geweten, FP), soo veele vervloekte oeffeningen van ketterijen in te voeren, verdraijende d'oprechtigheit haerer meeninge, en haer soo lelijken bij de gemeente vermakende... Men versweeg 't geen 'er sedert en tegens 't verdragh (het Akkoord, FP) bij de voornaemste van dese Edelen was bedreven: beelden en altaeren hadt men gebrooken, kerken en kloosters geplondert, de predikationen, die te vooren slechts ten platte lande waeren, in de steden gebragt; de kerken ingenomen; de geestelijkheid verjaegt; vremde predikanten ingeroepen; eenige uitgesonden om de landen, daer dese nieuwigheden noch geen plaets hadden, insgelijks in roer (in beroering, FP) te stellen; de weerspanningen in sijn bescherming genomen; het koningkljike geschut en wapentuig aengetast; sich in wapenen begeven onder vliegende vaandelen; vijanden gestijft, vijandtschap gepleegt, om 't ontsagh van den Koningh, en hem ter land uit te drijven. Tot hunnen plicht en t'huiswaert riedt sij hun te keeren... en sich voortaan te hoeden van soo een' stijl, gespist met dreigementen. Oft eeuwigen laster naakte hunnen naem, en soude sij benoodigt sijn tot bewaernis der gemeene ruste, daer anders in te versien. Ook dacht sij geen nader bescheidt op hun versoekschrift te geven, eer sij wiste, welke de geenen waeren van adel en gemeente, daer hij (Brederode, FP) sich op beriep en mee bekleedde.

Dat deze brief inderdaad geschreven en dus geen fabel is, blijkt uit Burgundius' vier pagina's tellende parafrase ervan in de *Historia Belgica*.⁴¹ Dat

³⁹ Brandt, *Historie* I, 437-438.

⁴⁰ Zie voor de ideeën van Viglius over de eenheid van staat en kerk mijn nog te verschijnen artikel 'Viglius van Ayta en Friesland'.

zij ook Viglius' geesteskind was, blijkt uit Berty's notulen van de Raad van State-vergadering van 17 februari 1567: 'We zijn er', aldus Viglius, 'nog niet met het afschaffen van de preken en de godsdienstoefeningen. We moeten ook andere dingen voortvloeiend uit het verschil in godsdienst, zoals de onderlinge haat tussen de groepen wegnemen'.⁴² En enkele regels verder: 'Het gezag van het gerecht en de magistraat moet worden hersteld en dat van de consistories moet verdwijnen. Anders zal er nooit rust komen'.⁴³

Ondanks de zelfverzekerde toon waarmee Viglius in de Raad van State en in deze brief aan Brederode uiting gaf aan zijn religieus-politieke overtuiging, was hij ook na het keerpunt van de door de geuzen verloren slag bij Oosterweel nog lang niet gerust op de toekomst. De door hem bedachte nieuwe eed bijvoorbeeld, die in augustus 1566 al was afgelegd door Mansfeld, Aarschot, Berlaymont en Noircarmes, begon door de weigering van Oranje en zijn volgelingen Brederode en Hoogstraten meer en meer een splijtzwam te worden. Weliswaar legden Egmond en Aremborg begin 1567 de nieuwe eed ook af. Maar Oranje, Brederode en Hoogstraten bleven weigeren dit voorbeeld te volgen. Van Brederode en Hoogstraten zal Viglius dat waarschijnlijk wel verwacht hebben, maar zeker niet van Oranje, die als tussenpersoon en invloedrijkste edelman van de Nederlanden in feite onmisbaar was voor het herstel van gezag en orde. Keer op keer komt de nu eens in Antwerpen en dan weer in Holland verkerende prins ter sprake in de notulen van Berty. Maar voor wat Viglius' opmerkingen betreft eigenlijk altijd op verzuchtende en soms op bijna radeloze toon. Op 3 maart 1567 bijvoorbeeld zegt Viglius over Oranje en zijn weigering de eed af te leggen:

[...] nu zijne Majesteit de eed heeft bevolen, dient ook hij zich uit te spreken, en te verklaren dat hij Hare Hoogheid daadwerkelijk wil bijstaan etc. zoals het hem betaamt. Want als stadhouder behoort hij een werktuig te zijn van Hare Hoogheid.⁴⁴

In deze trant bleef Viglius zich gedurende het hele voorjaar van 1567 zorgen maken. Weliswaar waren begin april ook de belangrijke stad Valenciennes en het kasteel van Kamerijk heroverd, maar nu, zo schreef hij Hopperus op 9 april 1567, zijn Brederode en zijn geuzen weer bezig zich te verschansen in Vianen en Amsterdam. En dat betekende voor hem als kaartenkenner dat ook na het terugwinnen van Antwerpen, Valenciennes en het kasteel van Kamerijk, het gevaar voor Brussel en Brabant nog lang niet

⁴¹ Burgundius, *Historia*, 433-434.

⁴² 'Ce n'est pas tout oster les presches et exercices, car il fault oster aultres choses dépendans de la diversité de religion, car il fault oster aultres choses comme la haine entre les ungz et les aultres; aultrement il n'y aura jamais tranquillité'. Gachard, *Correspondance* VI, 432.

⁴³ '[...] qu'il y aye obéissance à la justice et au magistrat; qu'il n'y ait que ung, ostant les consistoires'. *Ibidem*.

⁴⁴ '[...] Ayant sa Majesté commandé le serment, qu'il veuille se déclarer aussy, et qu'il veuille assister Son Altèze (Margareta van Parma), par effect, etc. à conduire les affaires selon qu'estant gouverneur, il doit estre ung instrument en ayde de Son Altèze'. Het et cetera hier is veelzeggend. *Ibidem*, 432.

geweken was.⁴⁵ Wat indien de stad die de verbinding met Duitsland beheerste, het rebelse Maastricht, zou besluiten de zijde van Brederode en de zijnen te kiezen? Alleen al om dat te voorkomen, was de komst van de koning nodig. Zijn aanwezigheid alleen was 50.000 soldaten waard.⁴⁶

Toch was het gewapende verzet, hoe vervelend ook, niet Viglius' grootste zorg. Het was tijdelijk en dus te overkomen. De wortel van alle kwaad was, zoals blijkt uit het hierboven weergegeven brieffragment van 26 februari 1567, voor hem het nieuwe fenomeen van de godsdienstige pluriformiteit die in de Nederlanden aan het ontstaan was. Staat en samenleving zouden er naar zijn oordeel door versplinterd worden. Die zorg én de angst dat Filips II het Nederlandse optreden misschien te slap zou vinden, zien we duidelijk terug in Viglius' brief van 11 april 1567 aan Hopperus. Het verbieden van de preken en het verdrijven van de predikanten alleen waren onvoldoende om de dreigende religieuze en politieke desintegratie van de samenleving blijvend een halt toe te roepen. Ook binnenshuis, in hun persoonlijk leven, zouden de mensen moeten terugkeren tot het oude geloof. Alleen op die manier kon een door het relativiseren van de godsdienstige verschillen afglijden van de samenleving naar het atheïsme verhinderd worden.⁴⁷ Maar, zo verdedigt hij de door hem en zijn collega's daarbij gevolgde behoedzame strategie in dezelfde brief, voor dit herstel van de eenheid in staat en kerk is veel tijd nodig. Met het neerleggen van de wapenen en het beëindigen van de preken hebben we weliswaar veel bereikt, maar die dingen zijn nog maar het begin van het herstelproces. De koning zelf zal het werk af moeten maken. Sprekend voor het hele Nederlandse korps van hoge ambtenaren, formuleert Viglius het als volgt:

‘Wij pakken de zaak zo aan niet alleen om daarmee voor hem de weg voor te bereiden maar ook omdat we met deze aanpak de ondergang in lijf en goed van vele door de ketters onderdrukte goede katholieken kunnen voorkomen’. ‘En op dezelfde manier zullen wij’, verklaart hij aan het eind zelfverzekerd, ‘met deze maatregelen eveneens in staat zijn om de vrijheid en de levens te redden van de vele duizenden die door die preken verleid, via de publieke vrijheid zijn afgedwaald’.⁴⁸

⁴⁵ Zie voor Viglius en zijn kaarten E.H. Waterbolk, ‘Viglius als kaartenverzamelaar’, in: E.H. Waterbolk, *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981) 140-156.

⁴⁶ ‘[...] melioris rerum successus bonam spem nos concipere, si modo Regis praesentia frui brevi dabitur; ea si quidem, [...] 50000 armatorum praevaleret’. Brussel, 9-IV-1567, ‘Viglii epistolae ad J. Hopperum’. Van Papendrecht, *Analecta* I, 2, 418.

⁴⁷ ‘Atque hanc opinionem ego semper perniciosissimam censeo, quam qui sequuntur, omnem mihi Religionem pro ludibrio habere, nec ab atheismo alieni videntur [...] Itaque uti domestica ac vaga libertas omnibus modis rejicienda est, [...], ne ab grege Christi ad gregem Belial, oves seducantur’. Brussel, 11-IV-1567. *Ibidem*, 422.

⁴⁸ ‘Multumque consecuti videmur, ubi & arma poni, & conciones tolli impetrare licuit. Non ut in illis consistamus, aut libertatem Religionis, conscientiaeque (ut loquuntur) ullo pacto approbemus, sed ut Regi viam praestruamus, ut adveniens reliquum facilius conficiat [...] deinde etiam multa hominum milia, qui concionibus istis publica libertate ad devia seducerentur, praeservabimus’. *Ibidem*.

Wat Viglius in deze brief schrijft over de door hem en zijn collega's in het voorjaar van 1567 toegepaste gematigde repressie, is door modern onderzoek bevestigd. Viglius' aanpak van de vervolging van degenen die meegedaan hadden aan de beroerten van 1566 was voor de zestiende eeuw zeker humaan. Het is waar dat in april, vóór het onderzoek naar de gang van zaken daadwerkelijk op gang kwam, uit Antwerpen alleen al een paar duizend mensen weggetrokken, onder wie uiteraard een zeer groot aantal protestanten. Maar dan nog komen we met zestien executies, negentien verbanningen en zes andere vonnissen voor een stad met meer dan 100.000 inwoners over heel 1567 niet bijzonder hoog uit.⁴⁹ Zeker in de eerste helft van het jaar, toen het hele proces nog op gang moest komen, kunnen er nauwelijks slachtoffers zijn geweest.⁵⁰ De kenner van de geschiedenis van de hervorming in het belangrijke Antwerpen, Guido Marnef, heeft dan ook volkomen gelijk wanneer hij de sectie van zijn boek *Antwerpen in de tijd van de Reformatie* waarin hij de repressie van 1567 behandelt 'De zachte aanpak van Margareta van Parma' noemt.⁵¹ Waaraan Marnef in deze lof voor de landvoogdes echter voorbijgaat, is dat in de weken waarin Margareta van Parma in Antwerpen was, ook haar eerste raadsheer Viglius in de Scheldestad verbleef.⁵² Is het in het licht van het voorgaande niet veel aannemelijker dat deze lof minstens evenzeer aan Viglius moet worden toegekend in plaats van alleen aan de landvoogdes? En dat hij waarschijnlijk degene is geweest die haar tot 'voorstander van een strenge pacificatiepolitiek die gepaard ging met een geest van verzoening' heeft gemaakt?⁵³

Marnef had het kunnen weten. Terecht verwijst hij in zijn boek naar de brief van 24 juli 1567 van Viglius aan zijn vertrouweling Hopperus.⁵⁴ Daarin geeft de president uiting aan zijn verontwaardiging over Filips II's verwerping van het door hem en zijn medeleden van de Geheime Raad in samenspraak met de andere raden opgestelde Nederlandse edict van 24 mei 1567.⁵⁵ 'Zo ik al ooit ernaar verlangd heb om een van elke publieke functie bevrijd privé-leven te leiden, dan hebben voorzeker deze brieven van Zijne Majesteit mij meer dan ooit in die richting gestuurd'.⁵⁶ Komt Viglius met een dergelijke slotzin aan het eind van een paginalange tirade tegen Filips II en zijn Spaanse raadsheren,

⁴⁹ Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool. 1550-1577* (Amsterdam en Antwerpen 1996) 25.

⁵⁰ *Ibidem*, 164-165.

⁵¹ *Ibidem*, 151-156.

⁵² Viglius' verblijf in Antwerpen blijkt uit de brieven die hij in deze tijd aan Hopperus zond. 'Viglii epistolae ad Hopperum', Van Papendrecht, *Analecta* I, 2, 424-435.

⁵³ Marnef, *Antwerpen*, 152.

⁵⁴ *Ibidem*, 154.

⁵⁵ 'Cum autem communis ea sit consiliorum causa, non est quod eam litem meam faciam'. 'Viglii epistolae ad Hopperum'. Van Papendrecht, *Analecta* I, 435. Bedoeld zijn de drie collaterale raden, de Raad van State, de Raad van Financiën en de Geheime Raad.

⁵⁶ '[...] et si unquam antea desideravi privatam vitam ab omni Reipublicae liberam agere, hae sane epistolae Regiae Majestatis longe eo magis impulerunt'. 'Viglii epistolae ad Hopperum'. Van Papendrecht, *Analecta* I, 2, 436.

niet erg in de buurt van de drie eedweigerende edelen Oranje, Brederode en Hoogstraten? Zeker, hij is loyaal en zal loyaal blijven waar zij de kant van de Opstand uitgaan. Maar te stellen dat hij helemaal zonder begrip voor hun keuze is geweest, dat kan haast niet waar zijn.⁵⁷

Conclusie

In het uitgestrekte imperium van Filips II was het mogelijk dat niet de gouverneurs-generaal of de onderkoningen van de landen die er deel van uitmaakten de echte macht in het aan hun zorg toevertrouwde gebied bezaten, maar een van hun raadsheren. Bekend gebleven in onze geschiedenis is het door de Italiaanse jezuiet Famiano Strada in 1590 in het eerste deel van zijn geschiedenis van de Nederlandse Opstand *De Bello Belgico* beschreven geval van Margareta van Parma en kardinaal Granvelle.⁵⁸ Toen Filips II in 1559 de Nederlanden verliet, benoemde hij zijn halfzuster Margareta van Parma tot landvoogdes, maar legde de reële macht in handen van haar raadsheer Antoine Perrenot de Granvelle, de latere kardinaal Granvelle. Na het vertrek van Granvelle uit de Nederlanden in maart 1564 wees de koning geen opvolger van de kardinaal aan en kwam de reële macht in de handen van de door Oranje geleide liga van de hoge adel. Verontrust echter door de op de aanbieding van het Smeekschrift van de lage adel in april 1566 volgende hagenpreken, instrueerde Filips II in het begin van de zomer zijn halfzuster tot nader order de adviezen te volgen van de door haar eerder stilzwijgend op non-actief gezette hoogste Nederlandse ambtenaar: de president van de Geheime Raad Viglius van Aytta.

Deze inofficiële promotie van de bejaarde Friese jurist tot hoogste macht-hebber leidde in de maanden augustus en september tot een opmerkelijke maar niet door iedereen direct opgemerkte verbetering van de situatie in de Nederlanden. De hoofdstad bleef in handen van het wettig gezag en bleef door het tot twee keer toe verijdelen van een voorgenomen vlucht poging van de landvoogdes ook de zetel van de wettige regering. Rust op godsdienstig gebied bracht de nu door Viglius geleide regering door het tot nader order toelaten van de in de zomer begonnen protestantse preken op alle plaatsen waar zij op 23 augustus 1566 werden gehouden. In het daarop volgende halfjaar slaagden hij en de andere raadsheren erin de door de geuzen overgenomen steden terug te voeren onder het wettig gezag en de op 23 augustus 1566 toegestane preken te beëindigen. Bekroond moest deze onderneming worden met een streng maar rechtvaardig vervolgingsbeleid zoals dat werd vastgelegd in het op 24 mei 1567 voor Antwerpen uitgevaardigde edict, dat door Viglius en zijn collega's was opgesteld. Maar daarvan is door het ingrijpen van Filips II niets terechtgekomen. Helaas voor Viglius en de Nederlanders wraakte de door zijn Spaanse raadsheren geadviseerde Filips II dit initiatief. In plaats van Viglius het karwei in de Nederlanden in overeenstemming met de Nederlandse rechts-

⁵⁷ Zeker niet wanneer men weet dat hij in zijn volgende brief (12 augustus 1567) Hopperus mededeelt, niet bereid te zijn Filips II voor zijn optreden in de Antwerpse aangelegenheid om excuus te vragen. *Ibidem*, 438.

⁵⁸ F. Strada, *De Bello Belgico. Decas prima* (Amsterdam 1647) 117.

tradities te laten afmaken, stuurde hij de hertog van Alva en zijn trawant Vargas en diens strafrechtspraak.⁵⁹

Dat is het eerste deel van mijn conclusie: Viglius was op de goede weg, had de goede oplossingen, maar werd gestopt door de door zijn Spaanse adviseurs verkeerd voorgelichte Filips II, terwijl de eer voor zijn oplossingen zoals we bij Marnef kunnen zien, ging naar de door Viglius geleide landvoogdes. Voor het tweede deel van mijn conclusie moet ik terug naar het begin van dit artikel. Wat zat er achter de reductie van de in de ogen van zijn tijdgenoten bekwame bestuurder en geslepen politicus Viglius in de tweede helft van de zestiende eeuw tot Koenigsbergers fantasieloze jurist anno 2001? Relevant voor het beantwoorden van die vraag is eerst en vooral de rond 1850 opkomende moderne geschiedwetenschap die bezield door de geest van het liberalisme geen goed woord over had voor het vroegmoderne absolutisme en het verbond van troon en altaar in de Habsburgse monarchie. Fruins *Voorspel* geeft van dat onbehagen talloze voorbeelden en zet daarmee Viglius zonder hem goed te kennen in een kwaad daglicht. Dit artikel is een poging om aan deze negatieve beeldvorming rondom een bekwaam en verdienstelijk man enig weerwerk te bieden. Helemaal zonder schuld aan deze onverdiende slechte naam is Viglius overigens niet. Vaak immers maakte hij zich in zijn brieven kleiner dan hij in werkelijkheid was. In zijn eerder geciteerde brief van 7 september 1566 bijvoorbeeld schrijft hij dat de landvoogdes Brussel ontvlucht zou zijn, ‘als er niet bijtijds een stokje voor gestoken was’. Het stokje was (zie noot 33), het sluiten van de stadspoorten. Wie daartoe het initiatief genomen heeft, laat hij in het midden. De zich op de papieren van Viglius beroepende Burgundius echter wijst Viglius als de initiatiefnemer aan.⁶⁰ En zo zijn er meer voorbeelden te noemen waarmee Viglius de over hem schrijvende historicus op het verkeerde been zet. Inventief en bekwaam was hij zeer zeker, maar hij liep met zijn prestaties niet te koop.

Folkert Postma (1941) was tot zijn pensionering in 2006 als universitair hoofddocent verbonden aan de sectie vroegmoderne geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

Summary

F. Postma, *From Modest Humanist to Argumentative Aggressor. Viglius van Aytta and the Crisis of 1566-1567*

In this essay I examine the dealings of the president of the Privy Council of the Netherlands, Viglius van Aytta (1507-1577) between the presentation of the Request of the Lower Nobility in April 1566 and the departure of Alva and his army from Italy a year later. Since Motley, Fruin and Bakhuizen van den Brink in the nineteenth century reinvented the Dutch Revolt, Viglius, in spite

⁵⁹ Zie voor Vargas en de Raad van Beroerten: A.L.E. Verheyden, *Le conseil des troubles* (Flavion Florennes 1981).

⁶⁰ ‘Dum hi (Mansfeld en Noircarmes) loquuntur interim Viglio spatium fuit, quo dimitteret ad magistratus, qui egressu aulicis interdicerent. Quorum imperio statim clausae sunt portae, firmataeque vigilijs’. Burgundius, *Historia*, 332.

of his intellect and office, has not been held in high esteem. At best he was considered to be mediocre, and at worst a coward. The most recent verdict on Viglius was passed by H.G. Koenigsberger who referred to him in 2001 as ‘an intelligent if unimaginative lawyer from Friesland’. My essay is an attempt to refute this incorrect image. I do this by looking at the way Viglius handled the crisis of 1566-1567 in the first and the second town of the Netherlands, Brussels and Antwerp.

De provincie: taai ongerief of onmisbaar bindmiddel?

Het thema van het Arenadebat in deze aflevering van de *BMGN* is de taatheid van de provincie. In de aanloop tot de Provinciale Statenverkiezingen van 2007 laaide in Nederland een publieke discussie op over het 'nut' van de provincie. Waren provincies eigenlijk nog wel nodig? Konden de bevoegdheden niet beter door andere organen of bestuurslagen worden uitgeoefend? Toen de verkiezingen eenmaal achter de rug waren, doofde de publieke belangstelling voor het item even snel als ze was opgekomen. In werkelijkheid is de discussie natuurlijk niet gestopt. Ze gaat achter de schermen in bestuurskundige en politieke kringen gewoon door, zoals ze dat al tientallen jaren lang doet. Ze is ook niet typisch Nederlands. In andere Westeuropese landen, waaronder België, is het voortbestaan van een verschijnsel als 'de provincie' evengoed onderwerp van debat geweest, of is dat nog steeds. Maar hoezeer de toekomstige functie van 'de provincie' tussen enerzijds Europa en de natiestaat, anderzijds de regio en de gemeente vanuit bestuurskundig of politiek oogpunt ook discutabel mag zijn, het fenomeen zelf blijkt stug te overleven. Provincies zijn verdraaid taai. Ze hebben kennelijk het vermogen om macht te behouden of in elk geval minimaal om zichzelf in stand te houden.

Historici, intussen, houden zich tegenwoordig nadrukkelijker met 'provinciale' geschiedenis bezig dan vroeger. Zo verschijnen aan de lopende band provinciale geschiedenissen, zijn her en der provinciale consultants voor geschiedenis aangesteld en worden in sommige gevallen zelfs aparte provinciale historische canons opgesteld. Wat valt er van historische kant over de duurzaamheid van de provincie te zeggen? De redactie heeft een aantal historici uit Nederland en België die al eerder over de geschiedenis van provincies, regio's of andere intermediaire structuren hebben gepubliceerd de vraag voorgelegd hoe de taatheid van de provincie zou kunnen worden verklaard. Heeft die louter met het gewicht van de 'historische erfenis' te maken (zo ja, hoe dan?) of ook met andere factoren? In hoeverre is de behoefte aan regionale identiteit hierbij van invloed (die kan samenvallen met de identiteit van een provincie)? Welke rol spelen lokale elites in dit verband, gezien tegen de achtergrond van spanningen rond natie en modernisering? Wat kan een vergelijking tussen België en Nederland hierover zeggen? In de drie bijdragen worden antwoorden geformuleerd en posities gemarkeerd en verwachtingen uitgesproken. Als het goed is, leveren ze stof voor verdere discussie, in de provincie en daarbuiten.

Namens de redactie,
Karel Davids en Jan De Maeyer